

Barbara Oszustowicz

Rola rodziny w zaspokajaniu potrzeby bezpieczeństwa osób głębiej upośledzonych umysłowo

Uwagi wstępne

Zaspokojenie potrzeb psychicznych i fizycznych każdej jednostki, a szczególnie osoby upośledzonej umysłowo, jest jednym z podstawowych warunków właściwego rozwoju. Jednostka upośledzona umysłowo nie jest w stanie zaspokoić swoich potrzeb psychicznych bez pomocy i udziału innych osób, z którymi łączy je przywiązanie i do których czuje się przynależna. Osoba głębiej upośledzona potrzebuje więcej pomocy by potrzeby zaspokoić, a ponadto bardzo często nie potrafi się o ich zaspokojenie upomnieć (H. Olechnowicz, 1978).

Dla wszechstronnego i prawidłowego rozwoju jednostki szczególne znaczenie ma klimat rodziny, w której wzrasta. Najważniejsze wydaje się być zapewnienie osobom upośledzonym poczucia bezpieczeństwa, ponieważ odczuwają one uzasadnione zagrożenie. Wynika ono z sytuacji, jaką stwarza ich niesprawność intelektualna i niezaradność życiowa. Źródłem lęku są też konflikty między rodzicami, zaniedbania i odrzucenie emocjonalne (Z. Sękowska, 1993). Chwiejność stanów emocjonalnych rodziców powoduje, że więzi uczuciowe w rodzinie dzieci niepełnosprawnych są niestabilne. Zaburza to zaspokojenie najważniejszej potrzeby dziecka czyli potrzeby bezpieczeństwa psychicznego, bazującej na stałości i powtarzalności zdarzeń (I. Obuchowska, 1993). Także H. Olechnowicz (1978, 1979) wymieniając potrzeby, które warunkują wykształcenie się prawidłowej osobowości człowieka, a szczególnie osób upośledzonych umysłowo, na pierwszym miejscu umieszcza potrzebę bezpieczeństwa. Według tej autorki potrzeba bezpieczeństwa obejmuje:

- społeczne źródła bezpieczeństwa,

- stałość środowiska przedmiotowego,
- aktywność własną i samodzielność jako źródło poczucia bezpieczeństwa.

Poczucie bezpieczeństwa zachowane jest dzięki zaspokojeniu podstawowych potrzeb biologicznych związanych z ochroną przed bólem, głodem, zimnem i fizycznym niebezpieczeństwem, a także poprzez przewidywalność zdarzeń wokół dziecka. Tę potrzebę zapewnia stałość kontaktów z osobami znaczącymi (rodzicami, opiekunami) oraz unormowany tryb życia, a także niezmienna lokalizacja sprzętów i przedmiotów w otoczeniu. Świadomość zagrożenia tłumi potrzeby wyższe, uniemożliwia skuteczne uczenie się. Osoba głębiej upośledzona umysłowo musi być przekonana, że jest ktoś kto ją lubi, darzy sympatią. Czuje się bezpiecznie wówczas, gdy jest kochana przez rodziców, opiekunów, bliskie jej osoby. Z uczucia czerpie poczucie pewności siebie i nabiera wiary we własne siły. Wyzwała inicjatywę, rozwija indywidualność, pozwala patrzeć optymistycznie na otaczający świat (A. Olszak, 1995).

U osób głębiej upośledzonych umysłowo lęk przed odtrąceniem uczuciowym jest bardzo silny, sprzyja temu zaniżony krytycyzm i ograniczona zdolność obiektywnej oceny sytuacji. Przyjmują gotowe wzory postępowania od członków rodziny, czyli naśladują je bezkrytycznie (K. Boczar, 1982). Poczucie bezpieczeństwa realizują również przez zdobywanie niezależności, którą można osiągnąć dzięki opanowaniu umiejętności w zakresie samoobsługi, włączeniu do życia rodzinnego i społecznego. Osoba upośledzona umysłowo ma potrzebę decydowania sama o sobie w sprawach, które są dostępne jej pojmowaniu, przeciwstawianiu się woli innych lub też dobrowolnego poddania się jej.

Prezentowane wyniki stanowią fragment szerszych badań, prowadzonych pod moim kierunkiem w ramach seminarium magisterskiego przez J. Juszeko (1997). Przedmiot zainteresowań badawczych magistrantki stanowiły zachowania ujawniające poziom realizowania potrzeb psychicznych przez osoby dorosłe, głębiej upośledzone umysłowo, mieszkające w domach rodzinnych. Celem badań było m.in. określenie w jakim stopniu rodzina, która opiekuje się od urodzenia dorosłą już osobą głębiej upośledzoną umysłowo jest w stanie zapewnić jej zaspokojenie podstawowych potrzeb psychicznych.

Ze względu na szeroki zakres podjętej problematyki ograniczę się do przedstawienia wyników dotyczących poziomu zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa jako jednej z najważniejszych potrzeb człowieka.

Badaniami objęto 20 rodzin zamieszkałych w Krakowie, posiadających dorosłą osobę głębiej upośledzoną umysłowo. Wiek osób upośledzonych wahał się w granicach od 17 do 54 lat. Najmłodszy rodzice byli w wieku 40 lat, najstarsi ukończyli 85 rok życia. Obojga rodziców nie posiada 7,5% badanych. W tych przypadkach opiekę nad niepełnosprawnym członkiem rodziny sprawuje rodzeństwo, a w jednym przypadku – bratowa. Szkołę życia ukończyło 40% osób upośledzonych, 30% to absolwenci szkoły specjalnej. Nauczaniem indywidualnym objętych było 10% osób. Podczas prowadzenia badań 1/4 dorosłych upośledzonych

umysłowo uczestniczyła w warsztatach terapii zajęciowej. Pozostali nie byli objęci żadną zorganizowaną formą opieki rewalidacyjnej.

W badaniach przeprowadzonych w 1996 roku jako podstawową metodę badawczą przyjęto sondaż diagnostyczny. Zastosowane techniki to: ankieta, wywiad, obserwacja otwarta i towarzysząca oraz analiza dokumentacji.

Wyniki badań

SPOŁECZNE ŹRÓDŁA BEZPIECZEŃSTWA

Wyróżnione przez H. Olechnowicz (1978, 1979) społeczne źródła bezpieczeństwa obejmują: stałość kontaktu z osobami znaczącymi, konsekwencję w postępowaniu, poczucie bezpieczeństwa uczuciowego, przewidywalność zdarzeń. Z bezpośredniej obserwacji oraz informacji uzyskanych od rodziców i opiekunów wynika, że aż 20% osób upośledzonych umysłowo nie jest akceptowana a wręcz odrzucona przez rodzinę. W sposób partnerski członkowie rodziny traktują zaledwie 25% niepełnosprawnych. Z przejawami nadmiernej litości i wyręczania spotyka się 35% upośledzonych. W większości badanych rodzin nie ma podziału funkcji opiekuńczych. Najwięcej czasu upośledzonym umysłowo członkom rodziny poświęcają matki i dla większości to one są osobami znaczącymi, z którymi stałość kontaktu jest tak ważna dla poczucia bezpieczeństwa ich dorosłych niepełnosprawnych dzieci. Bezpośredniej opieki od matki doznaje 75% badanych. W pozostałych przypadkach upośledzonym członkiem rodziny opiekuje się ojciec lub rodzeństwo. W zasadzie ma to miejsce wówczas, gdy matka nie żyje, względnie stan jej zdrowia nie pozwala na wysiłek związany z wykonywaniem czynności opiekuńczych. Równomierne dzielenie obowiązków opiekuńczych występuje w 15% badanych rodzin. Z badań wynika, że pełnienie funkcji opiekuńczych nie determinuje w sposób jednoznaczny związku emocjonalnego opiekuna z podopiecznym. Wśród osób upośledzonych 1/3 ujawnia silny związek emocjonalny z matką, 1/3 z ojcem, a pozostali z rodzeństwem, dziadkami bądź innymi krewnymi. W sytuacjach trudnych niespełna połowa niepełnosprawnych szuka wsparcia wyłącznie u swoich matek. Zdaniem R. Kościelaka (1996), pomimo że matki poświęcają najwięcej czasu swemu dorosłemu upośledzonemu dziecku, to jednak w nieznacznym procencie traktowane są przez nich jako ostoja bezpieczeństwa. Wynika to z faktu, że jeżeli matka jako osoba najczęściej kontaktująca się z dzieckiem nie wykazuje wrażliwości na pochodzące od niego sygnały i nie jest skłonna (bądź nie potrafi) nawiązać głębszego kontaktu emocjonalnego, wówczas dziecko szuka obiektu zastępczego.

Reakcje otoczenia są dla osób głębiej upośledzonych umysłowo przewidywalne, jeżeli zachowana jest ich konsekwencja. W prezentowanych badaniach próbowano dokonać analizy przestrzegania konsekwencji w zachowaniu rodziców na przykładzie stosowania kar i nagród. Ponad połowa niepełnosprawnych nie jest

karana za niepożądane zachowania typu: nieposłuszeństwo, kłótność, arogancja, agresja, przeklinanie, złośliwość i upór. Połowa osób nie jest też nagradzana za zachowania pozytywne. Do zachowań nagradzanych należy: posłuszeństwo, zgłaszanie potrzeb fizjologicznych, przejawianie samodzielności. Osobą najczęściej karzącą, jak też nagradzającą jest matka. Konsekwentne stosowanie nagród występuje w 40% badanych rodzin. Nieco mniej osób upośledzonych potrafi przewidzieć otrzymanie nagrody. Znacznie rzadziej występuje konsekwentne karanie (15%). Jednak aż 40% niepełnosprawnych jest w stanie przewidzieć karę. Najczęściej są to kary fizyczne. Sporadycznie karę stanowi odmówienie przyjemności lub zakaz opuszczania mieszkania. Jako wzmocnienie pozytywne w 1/4 badanych rodzin stosuje się ustną pochwałę, w mniejszym stopniu słodycze, prezenty lub pieszczoty. Sporadycznie nagrodą jest wspólne wyjście.

Istotną rolę w zaspokojeniu potrzeby bezpieczeństwa spełnia poczucie bezpieczeństwa uczuciowego. U osób upośledzonych umysłowo szczególnie silny jest lęk przed odrzuceniem. Jednak nadopiekuńczość, nieumiarkowane obdarzanie pieszczotami nie tylko nie sprzyja wytworzeniu się poczucia bezpieczeństwa, lecz przeciwnie – może je zachwiać. W badaniach starano się określić reakcje osób upośledzonych na otrzymane nagrody i kary. Najczęstszą reakcją na doznawaną karę jest wyraźnie demonstrowane poczucie krzywdy oraz płacz. Karani w zasadzie nie przepraszają, niekiedy reagują złością, agresją. W pojedynczych przypadkach reakcją na karę jest powtórzenie karanego zachowania. W tej sytuacji rodzice rezygnują z karania. Osoby nagradzane najczęściej okazują zadowolenie, klaszczą w dłonie, przytulają się. Zdarza się, że nagrodę traktują jak należną im zapłatę.

W okresie dzieciństwa 3/4 upośledzonych doznawało od rodziców więcej troski i ciepła niż ich zdrowe rodzeństwo. Tymi uczuciami nadal obdarzana jest połowa osób upośledzonych.

Jeżeli osoby głębiej upośledzone umysłowo mają możliwość czerpania poczucia bezpieczeństwa ze stabilnych, pozytywnych kontaktów społecznych, to wówczas nagle zmiany zachodzące w otoczeniu i zakłócenia ustalonego trybu życia nie wywołują poważniejszych reakcji lękowych. Przewidywalność codziennego trybu życia stanowi jeden z warunków zachowania poczucia bezpieczeństwa osoby upośledzonej. Ustalony porządek dnia nie istnieje w 3/4 badanych rodzin. Tylko połowa przestrzega stałych godzin posiłku i snu. W konsekwencji ów brak stałości oraz ograniczona możliwość przewidywalności zdarzeń sprzyja występowaniu u osób upośledzonych umysłowo rytualizmów i stereotypii ruchowych. Powtarzając stereotypowo jeden i ten sam ruch osoba stwarza sobie zastępczy „system zdarzeń”, niezwykle ubogi, ale przewidywalny. W czasie wykonywania stereotypii nie jest narażona na wystąpienie zdarzeń nieprzewidywanych, a więc budzących niepokój (H. Olechnowicz, 1979).

STAŁOŚĆ ŚRODOWISKA PODMIOTOWEGO

W badanych rodzinach 80% przestrzega stałego miejsca przechowywania odzieży oraz żywności. Połowa badanych rodzin ma wyznaczone stałe miejsce położenia innych przedmiotów, którymi posługuje się upośledzony członek rodziny. Również co drugi niepełnosprawny żywo reaguje w przypadku zmiany stałego miejsca przechowywania odzieży, żywności, sprzętów, okazując zdenerwowanie i złość. Tylko sporadycznie zdarza się, że osoba upośledzona prosi o pomoc w odnalezieniu rzeczy, które zmieniły położenie.

AKTYWNOŚĆ WŁASNA I SAMODZIELNOŚĆ JAKO ŹRÓDŁO POCZUCIA BEZPIECZEŃSTWA

Realizacja potrzeby usamodzielniania się jest uzależniona od stopnia dojrzałości społecznej i od poziomu realizacji potrzeb czynnościowych. Według H. Olechnowicz (1978, 1979) osoby głębiej upośledzone umysłowo nie osiągają pełnej niezależności umysłowej ani uczuciowej i pozostają zawsze w pewnej mierze zależne od osób znaczących. Nie są jednak pozbawione potrzeby niezależności, gdyż mogą decydować w sprawach, które są dostępne ich pojmowaniu. Odczuwają potrzebę przeciwstawiania się woli innych lub też dobrowolnemu poddaniu się jej. Ich własna samodzielność i zaradność staje się źródłem bezpieczeństwa. Według opinii rodziców 80% ich niepełnosprawnych dorosłych dzieci wykazuje na co dzień własną inicjatywę. Wśród pozostałych 5% wykazywało tego typu aktywność w dzieciństwie, ale wraz z wiekiem uległa ona wygaszeniu. Możliwość wykonywania codziennie co najmniej jednej czynności ma 80% badanych. Umiejętność sygnalizowania i samodzielnego załatwiania potrzeb fizjologicznych posiada 90% upośledzonych. Nieco mniej (70%) samodzielnie myje ciało i zęby. Uczesać potrafi się 75% osób. Według rodziców 1/4 ich dorosłych dzieci nie czesze się i nie myje pomimo opanowania tej umiejętności. Wśród badanych osób upośledzonych umysłowo 90% spożywa samodzielnie posiłki, 65% posługuje się sztućcami i smaruje chleb, 55% potrafi zaparzyć herbatę, a 33% nakrywa do stołu i nalewa zupę. Prosty posiłek umie przyrządzić 1/4 niepełnosprawnych. Samodzielnie rozbiera się 90% badanych, 80% potrafi się ubrać, a 40% składa swoją odzież. Jednak zaledwie 30% czyści swoje obuwie, a 15% przyszywa guziki. Zdaniem rodziców 1/3 badanych nie wykonuje pewnych czynności z powodu lenistwa, niedbalstwa, wygody... a może też są wyręczani przez rodziców. Zaledwie połowa wykonuje proste czynności porządkowe. Znacznie więcej osób potrafi posługiwać się sprzętem RTV. Aż 90% posługuje się radiem, a 75% umie samodzielnie korzystać z magnetofonu i telewizora. Umiejętności te jednak nie służą ich „otwarcia się” na zewnątrz. Wręcz przeciwnie – pogłębiają izolację, nie sprzyjają nawiązywaniu tak ważnych dla osób upośledzonych umysłowo kontaktów interpersonalnych.

Powyższe wyniki skłaniają do smutnych konkluzji. Rodzina w swym obecnym kształcie nie potrafi i nie jest w stanie stworzyć dorosłej głębiej upośledzonej umysłowo osobie warunków sprzyjających zaspokajaniu potrzeby bezpieczeństwa. Nie potrafi ... gdyż to właśnie pełnosprawni członkowie rodziny potrzebują pomocy przybliżającej im specyfikę potrzeb osób upośledzonych umysłowo. To rodzice wymagają wskazania, w jaki sposób można i należy rozpoznać potrzeby upośledzonych umysłowo dzieci, a następnie kształtować umiejętności ich zaspokajania.

BIBLIOGRAFIA

- Boczar K., *Młodzież umysłowo upośledzona w rodzinie i w środowisku pracy*, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1982.
- Juszko J., „Potrzeby psychiczne oraz umiejętność samoobsługi osób dorosłych głębiej upośledzonych umysłowo”. Nie publikowana praca magisterska, WSP, Kraków 1997.
- Kościelak R., *Funkcjonowanie psychospoleczne osób niepełnosprawnych umysłowo*, WSiP, Warszawa 1996.
- Olechnowicz H., *Potrzeby psychiczne dzieci głębiej upośledzonych umysłowo*, [w:] *Materiały pomocnicze do psychologii upośledzonych umysłowo*, red. J. Kostrzewski, WSPS, Warszawa 1978.
- Olechnowicz H., *Wychowanie i nauczanie głębiej upośledzonych umysłowo*, WSiP, Warszawa 1979.
- Olszak A., *Rola rodziny w życiu dziecka głębiej upośledzonego umysłowo*, [w:] *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, red. M. Chodkowska, Wyd. UMCS, Lublin 1995.
- Obuchowska I., *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie: zarys problemów*, [w:] *Sytuacja życiowa dziecka niepełnosprawnego w rodzinie*, red. R. Ossowski, WSP, Bydgoszcz 1993.
- Sękowska Z., *Znaczenie rodziny w rewalidacji dziecka niepełnosprawnego*, [w:] *Sytuacja życiowa dziecka niepełnosprawnego w rodzinie*, red. R. Ossowski, WSP, Bydgoszcz 1993.